ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

«Ես սիրո երգիչ եմ. սիրո՝ դեպի մարդը, կենդանիները, բնությունը, տիեզերքը»,—այսպես է բնութագրել իրեն մեծանուն վարպետը՝ Ավ. Իսահակյանը։

Եվ իրոք, նրա ամբողջ ստեղծագործությունը շնչում է մարդու և աշխարհի նկատմամբ ունեցած անսահման սիրով։ Եվ ոչ միայն ստեղծագործությունը. բանաստեղծի կյանքն էլ համակ սեր է եղել։ Նա սիրել է կյանքը, սիրել է մարդուն, և հենց դրանով էլ պայմանավորված է Վարպետի անձնական սերը։

Շատ է սիրել Վարպետը իր կյանքի ընթացքում, սիրել է իրեն հատուկ զորեղ ու մեծ սիրով. նա փնտրել է մաքուր, անբիծ ու անաղարտ սեր, որ վեհացնում, ազնվացնում է մարդուն։ Ռոմանտիկ է եղել բանաստեղծի սերը, երազային, ու իբրև անիրականանալի երազ էլ, ցնդել է, փշուր-փշուր եղել։

Շատերը գիտեն Վարպետի առաջին սիրո՝ Շուշիկի մասին։ Բայց քչերին է հայտնի այն նվիրական, քնքուշ զգացմունքները, որ նա տածել է Աննիկի նկատմամբ։

Մի երջանիկ պատահականությամբ մեր ձեռքն ընկան Աննիկին ուղղված Վարպետի նամակները՝ գրված 1904—1905 թթ. և մեկ նամակ՝ ուղղված Արիստակես Տերտերյանին (Աննիկի քրոջ ամուսինը)։

Երբ բանաստեղծի սրտում դեռ չէր մարել առաջին սիրո հրդեհը, երբ վերքը դեռ չէր սպիացել նրա հոգում, նա իր կյանքի ճանապարհին հանդիպում է Աննիկին։

Աննիկը (Աննա Մատակյանց) Շուշիկի կրտսեր քույրն էր։ Նամակներից արդվում է, որ Շուշիկի ամուսնությունից հետո էլ Իսահակյանն այցելել է նրա ծնողներին (նրանց հետ նաև ազգակցական կապ ուներ) և այնտեղ հաճախ է հանդիպել Աննիկին։ Բանաստեղծն իր վշտերի մեջ սկզբում չի նկատում նրան, երեխայի տեղ է դնում, իսկ երբ հեռանում է, ուրախացնելու համար փոստային բացիկներ է ուղարկում նրան։ Աննիկը, այդ վերաբերմունքից զգացված, շնորհակալական նամակ է գրում։ Սկսվում է նամակագրություն նրանց միջև։ Վարպետը պատասխանում է նրա նամակներին, բարեկամի ու ավագի իրավունքով խորհուրդներ տալիս։ Շարունակվում են նաև հանդիպումները։ Այդպիսով նրանց միջև սերտ մտերմություն է առաջանում, որի ընթացքում էլ բանաստեղծը ճանաչում է Աննիկին։ «...Ես ըմբռնեցի,—գրում է Իսահակյանը,—որ գործ ունեմ մի լուրջ հոգու հետ. ես քեզ երեխա էի կարծում, բայց հիմա զգում եմ, որ դու խորը և երազուն մարդ ես, որ դու այս աշխարհից չես, որ քու աչքերի մեջ երկնքի լույսից կա, որ դու ճառագայթ ես...»։

Բանաստեղծը տեսնում է, որ Աննիկը շատ բանով տարբերվում է իրեն հասակակից աղջիկներից, ժամանակը դատարկ ու անիմաստ անցկացնող զիմնազիստուհիներից, որ նա իդեալներ ունի, ձգտումներ, երազներ, կարդում է, հետաքրքրվում կյանքով, որ ըմբոստ է ու չի հնազանդվում իր շրջապատի նախապաշարումներին, բարքերին։ Այս ամենն էլ հենց գրավում են բանաստեղծի սիրտը։ Երկուստեք նամակները վերածվում են սիրո խոստովանությունների։ Նամակներից երևում է, որ սկզբում Վարպետն աշխատել է իր

մեջ զսպել այդ զգացմունքը, որը սակայն գնալով խորանում է, և առաջին սիրո մոխիրների վրա մի նոր հրդեհ է բռնկվում՝ նախկինի պես զորեղ, նախկինի պես կուլալ ու պայծառ։ Ու հափշտակվում է քնքուշ սրտի տեր բանաստեղծը՝ Աննիկին համարելով իր ստեղծագործությունը, իր երազը։

Աննիկին գրած նամակները սոսկ սիրային նամակներ չեն, այլ բանաստեղծի ապրումների դրսևորումը, խորապես ապրած զգացմունքները, որոնք հեղեղի նման դուրս են հորդում նրա սրտից։ Դրանք նամակներ չեն սովորական հասկացողությամբ, այլ Վարպետի ստեղծագործության օրգանական շարունակությունը, առանց որոնց չի կարելի պատկերացնել նրա հարուստ գրական ժառանգությունը։ Դրանք գեղարվեստական ստեղծագործություններ են, արձակ պոեմներ, որոնց մեջ բանաստեղծը իրեն հատուկ անկրկնելի պատկերներով ու հզոր ուժով արտահայտում է իր հույզերն ու զգացմունքները, իր վերաբերմունքը մարդու և աշխարհի նկատմամբ։

Այնքան բնական ու անկեղծ են նրա զգացմունքները, խոսքը այնքան հուզիչ ու պատկերավոր, որ երբեմն մնում է միայն չափի վերածել, իսկ երբեմն դրա կարիքն էլ չի զգացվում։ Ինքը՝ բանաստեղծը այդ նամակներում եղած շատ պատկերներ, տողեր հետագայում նույնությամբ օգտագործել է իր ստեղծագործություններում։

Բանաստեղծը հանձին Աննիկի գտել է իր երազ-աղջկան և ամբողջովին նվիրվել նրան։ Աննիկին նա սիրում է անսահման սիրով՝ երկնքի պես մեծ, երկնքի պես խոր, կուլալ ու մաքուր։ Խորապես մարդկային է բանաստեղծի սերը, անկիրք ու աննյութ, նա սիրում է տիեզերական սիրով և հենց դրա համար էլ չի կամենում որևէ կերպ աղարտել նրա կուսական անբիծ մաքրությունը, ձգտում է միշտ անաղարտ, միշտ անապական տեսնել նրան։

«Իմ անգին, իմ պայծառ Աննիկ ջան, իմ ընկեր, իմ մաքուր սեր,—գրում է Իսահակյանը,— ասա, ինչ որ կուզես՝ ես կատարեմ քեզ համար. ամենադժվարին բաները, անկարելի բաները. մեռնել քու երազների համար. դու ի՛մ շքեղ, ի՛մ կուլալ երազ... եղիր միշտ այդպես լավ, այդպես մաքուր, այդպես կուսական. թող ոչ ոքի շունչը չդիպնի քեզ, ոչ ոքի ձեռքը չհասնի քեզ. և իմ, և իմ. դու երկինք եղիր իմ հոգու համար՝ ձգտեմ, թռնեմ քեզ և մեռնեմ քու կապույտ, քու լազուր, քու ջինջ հոգում»։

Հիրավի Աննիկը Իսահակյանի ստեղծագործությունն է. նա անթերի է, կատարյալ ու ամբողջական։ Վարպետը իր վառ երևակայությամբ լրացրել է նրան, որովհետև ցանկանում է այդպես կատարյալ ու անթերի տեսնել իր երազների աղջկան։

«Ես սիրո՛ւմ եմ Աննիկին,— գրում է նա Արիստակես Տերտերյանին,— ավելի, քան նրան կսիրեր քառասուն եղբայր. բայց իմ սերը այս աշխարհից չէ, նրա մեջ ֆիզիոլոգիա չկա և իմ հոգին ձգտում է դեպի նրա հոգին՝ ինչպես արտույտը դեպի արևը գիտենալով, որ արևին չեմ հասնի և հասնելուս կայրվեմ ու իմ մահը կլինի. ո՞վ է Աննիկը ինձ համար—նա իմ ստեղծագործությունն է[1], իմ հոգեկան աշխարհի, իմ երազների ամենաբանաստեղծական սֆինքսը, որը իրոք գոյություն ունի. և ես խնդրում էի Ձեզ, որ դուք ներշնչեիք Ձեր շրջանին, որ կոպիտ ձեռներով չցնդեին իմ երազը»։

---

[1] Ընդգծումները Վարպետինն են։

Մեծ հումանիստ է բանաստեղծը. նեղ, անձնական զգացմունքները չեն, ոչ էլ կրքերը, որ առաջնորդում են նրան, այլ բարձր մարդասիրական զգացմունքները. նա ցանկանում է երջանիկ տեսնել Աննիկին, ուր էլ որ նա գնա, որտեղ էլ իր բույնը հյուսելու լինի։

«Այսուհետև ուզում եմ, որ դու ինձ հավատաս այնպես, ինչպես հավատացյալը հավատում է աստծուն. ես միշտ ազնիվ, միշտ աստվածային կմնամ դեպի քեզ և ոչինչ չեմ ուզում քեզնից. եղիր աստծու ազատ թռչունի պես՝ շինի՛ր քո բույնը՝ ուր ուզում ես, և ում հետ ուզում ես. ես սրտիս խորքից կնպաստեմ քո երջանկության շենքը շինելուն»։

Բուռն է Վարպետի սերը, կրակոտ ու հզոր. երբեմն սովորական պատկերները չեն բավարարում իր զորեղ զգացմունքներն արտահայտելու համար. նա բոլորովին նոր պատկերներ է ստեղծում, երբեմն էլ դիմում է ժողովրդական ստեղծագործությանը հատուկ հիպերբոլիկ պատկերներին. կարծես ինքը Լպոսի դյուցազն է, չարը խափանող, ամենազոր, առասպելական մի հերոս, որ պատրաստ է ամեն ինչ անել իր սիրած էակի համար, նույնիսկ կյանքը տալ. «Ես անկարելին կարելի կդարձնեմ քեզ համար,— գրում է նա,— ես քառասուն գլխանի դևին կսպանեմ քեզ համար. ես անմահության խնձորը կբերեմ քեզ համար. ես արևը, աստղերը, ամբողջ աշխարհը կնվիրեմ քեզ. ես իմ կյանքս, իմ կյանքս կտամ քեզ...»։

Նա պատրաստ է իր կյանքի գնով պաշտպան կանգնել Աննիկին, ամեն ինչ անել, միայն թե նրան երջանիկ տեսնի։ «Իմ գերագույն հաճույքը պիտի լինի,— գրում է նա,— քու կյանքի ճամփեն դարձնել պայծառ, գեղեցիկ ու երջանկալի. արյունով կներկեմ իմ քայլերս ու ձեռներս՝ ով որ խոչընդոտ կանգնի քու երջանկության առաջ...»։

Անբիծ մաքրություն, անկեղծ հավատ կա բանաստեղծի զգացմունքների մեջ։ Նա մաքուր ու անմեղ «հրեշտակային գուրգուրանքի» կարոտ է և կարծես թե գտել է այդ ամենը։ Բայց դեռ տատանմունք կա Աննիկի մեջ, և դա ավելի բուռն, ավելի կրակոտ է դարձնում նրա սերը.

«Եվ այս ամենից հետո դո՛ւ, իմ հպարտությունս, մի՞թե կարող ես կասկածել. ո՛չ և միշտ ո՛չ. դու հավատացի՛ր ինձ և քու կյանքի նավն ու ղեկը հանձնիր ինձ. ես գերասքանչ ճիգերով կաշխատեմ, կղեկավարեմ քու փխրուն, քու նազելի նավը կյանքի կատաղի ծովի մեջ, ալիքների դեմ. կուրծքս պատնեշ կկանգնեցնեմ փոթորկի առաջ և քեզ կհասցնեմ լույսի, գեղեցկության, վեհության ափերը...»։

Նամակներն ուշագրավ են նրանով, որ դրանք ավելի անմիջական ու ամբողջական կերպով բնութագրում են Իսահակյանին՝ իբրև գրողի և քաղաքացու։ Վարպետը ասես բաց է անում իր սիրտը, իր հոգու երկինքը, և մենք մեր առջև տեսնում ենք ոչ միայն մեծ սիրահարին, այլև մեծ հումանիստին ու մեծ հայրենասերին։

Զուտ անձնական զգացմունքը չէ, որ այդպես հրդեհել է բանաստեղծի սիրտը. ընդհակառակը, նրա սերը խորապես իմաստավորված է, խիստ մարդկային, հեռու է նեղ, անձնական, եսասիրական զգացմունքներից։ Այդ սերը պայմանավորված է մարդու և աշխարհի, հայրենի երկրի նկատմամբ ունեցած ունսահման սիրով։ Սերը բանաստեղծի համար ամենից առաջ կյանք է, երագառանց որի ապրել չի կարող։ Մաքուր ու նվիրական սերը նրա համար նեցուկ է այդ աննեցուկ աշխարհում։ Իսկական, անբիծ սերը վեհացնում է մարդուն,

ոգևորում, թևեր է տալիս ու մղում դեպի բարձունքները, դեպի կատարելություն։ Հենց այդպիսի սեր է պահանջում նա Աննիկից.

«...Ես կարող եմ սիրելու՝ մահից զորեղ սիրով, և եթե չեմ գտնում այդպիսի մի սիրտ,— ես իմ սերս վերքի պես կպահեմ հոգումս և կընկնեմ թափառելու. մի՛ թող ինձ թափառելու, սիրիր ինձ աստվածներին վայել սիրով. պահիր ինձ քո հոգում, իմ լավ Աննիկ, և մղիր ինձ դեպի ճշմարտություն, դեպի բարձունքները, դեպի կատարելություն»։

Նամակներում արտահայտված է Իսահակյանի սիրո փիլիսոփայությունը, այն սկզբունքներն ու հայացքները, որոնք կազմում են նրա սիրո լիրիկայի հիմնական բովանդակությունը։ 1904—1907 թթ. գրած մի շարք ստեղծագործություններ բանաստեղծի այս շրջանի ապրումների ու զգացմունքների անմիջական արտահայտությունն են («Դու անցորդի պես քեզ միայն զգա», «Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին», «Քույր իմ նազելի...», «Քնքուշ տատրակս...», «Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից»)։ Այս ամենը մի անգամ ևս վկայում են, թե ինչպիսի սերտ ներդաշնակություն գոյություն ունի Իսահակյանի ստեղծագործության ու կյանքի միջև։ Նրա բոլոր ստեղծագործությունները կյանքից են գալիս. դրանք բանաստեղծի անձնական ապրումների, տեսածի ու զգացածի գեղարվեստական արտահայտություններ են, և այդպիսին լինելով հանդերձ, միաժամանակ խորապես համամարդկային են, ճշմարտացի, անկեղծ ու բնական, որոնցով և պայմանավորվում է նրանց արժեքը։

Բանաստեղծն ազատ սիրո կողմնակից է. նա կամենում է սիրել, թևավորվել, ապրել այդ սիրով, բայց և ծառայել իր հայրենիքին, օգնության հասնել պրկված ու տառապած հոգիներին։ Աննիկն էլ սկզբում համամիտ է եղել դրան, բայց դա երազ էր, անիրական երազ։

«Այն սերն է բարի ու վեհ, երբ մարդուն թոցնում է դեպի երկինք, ազնվացնում, կրթում է մարդու հոգին... կարո՞ղ ես հոգիս միշտ թարմ ու սավառնող պահել. թե պիտի կապես-կաշկանդես և փշրես թևերս. ա՜խ, սիրիր ինձ, բայց մի՛ տիրիր. անհագ որոնիր մի վեհ ընկերի, սիրիր, բայց սիրուն մի լինիր գերի. սիրիր, բայց և թող և նորից գնա... Աննիկ ջան, հոգի ջան... մեր սերը թող լինի ոչ այս աշխարհից. հողեղեն չլինի. սիրենք իրար հեռավոր աստղերի պես. իրարուց հեռո՛ւ, իրար սրտի մեջ...»։ Երկնային, մաքուր սիրո գաղափարը Իսահակյանի սիրո լիրիկայի բնորոշ արտահայտությունն է։

Մի առիթով Իսահակյանը գրել է, որ առանց սիրո ոչ մի բանաստեղծ չի կարող քնար հնչեցնել։ Սերը և տառապածների նկատմամբ ունեցած կարեկցանքը միշտ անբաժան են եղել Վարպետից։

Մեծ սրտի, մեծ հոգու տեր բանաստեղծը իր սիրո մեջ էլ տառապում է ուրիշների վշտերով, կամենում է պետքական լինել մարդկանց։ Թեև խոր, լայնաբերան վերք կա նրա սրտում, որը չի փակվում ու մխում է հար, բայց նա այդ անծայր վշտի մեջ էլ պատրաստ է սփոփանք դառնալ վիրավոր սրտերին, մխիթարել հուսահատներին.

«...Երբ կհուսահատվես՝ ինձ գրիր, ուր որ էլ լինեմ, ես քեզ մխիթարանք և օգնություն կհասցնեմ. ես շատ տանջված ու տառապած հոգի եմ, և փորձված ու հաղթող դուրս եկած, և միշտ պատրաստ եմ քեզ պետքական լինել, ինչպես և բոլոր մարդկանց. դա է իմ միակ սերս ու իղձս. պետքական լինել մարդ-

կանց, ավելի ու ավելի պետքական, նույնիսկ հացից, ջրից, օդից ու լույսից ավելի պետքական...»։

Նույնիսկ հասարակ պոստ-կարտերով նա ցանկանում է ուրախություն պատճառել ուրիշներին. «Մարդ պետք է աշխատի ուրիշին պետք գա, ուրիշին ուրախություն պատճառե»,— գրում է նա։

Իսահակյանը լավատես է կյանքի նկատմամբ, որը դարձյալ պայմանավորված է նրա հումանիզմով, մարդկանց օգտակար լինելու գաղափարով. նա լավ է ճանաչում իր ժամանակի աշխարհը, մարդկանց, «լիրբ օրենքներն ու ծովածավալ անմաքրությունը կյանքի», բազում վշտեր է տեսել, փորձություններ ու տառապանքներ, բայց միշտ էլ հաղթող է դուրս եկել, չի հուսահատվել, գլուխը չի կորցրել։ Նա խորհուրդ է տալիս Աննիկին նույն կերպ վարվել։

«...ուժ, ուրախություն պետք է ամբարել, հավաքել կյանքի վշտերին, հարվածներին դիմադրելու համար. այո, պետք է կենսուրախ լինել, պայծառ, գարնան պես թարմ ու զվարթ. իհարկե կգան ցուրտ ու դառն օրեր, երբ մարդու դեմքին ժպիտ չի գալ ու սիրտը կճմլվի... այդպիսի օրերի համար պետք է զինված լինել, որ հոգու առույգությամբ կռվել, չհաղթվել և միշտ՝ արևի պես փայլուն ու ջերմ, առաջ գնալ կյանքի մեջ և մարդկանց, թշվառներին սիրտ տալ, ջերմություն տալ...»։

Իր երկրի բախտով տառապող բանաստեղծը սիրո քնքշագին զեղումների մեջ էլ մտահոգվում է ժողովրդի ճակատագրով։ Սիրո երջանկությունը նա փնտրում է հայրենիքին ծառայելու, մարդկանց օգտակար լինելու մեջ։ Սիրո խոստովանություններից առաջ նա Աննիկին հիշեցնում է մեր ժողովրդի դրությունը, խորհուրդ տալիս՝ լավ հայերեն սովորել, գրքեր կարդալ, ժամանակն անօգուտ չանցկացնել. «...մանավանդ որ հայոց դրությունը այնքան լուրջ է, որ պահանջում է, որ մարդ առհասարակ մտածե, պարապի և մեր թշվառությունները ու ստրկությունը աչքի առաջ ունենալով՝ տխրի ու օգնության, ելքի մասին մտածե, ով ինչով կարող է... կուզենայի ամեն հայ այդպես լիներ, մանավանդ ջահելները, որ նոր պիտի ապրին, որոնց վերա է ծերերի աչքը»։ Հաջորդ նամակում նորից հիշեցնում է մեր ժողովրդի դժոխային գրությունը և խորհուրդ տալիս լավ հայերեն սովորել։

Վարպետը Աննիկի մեջ ամենից առաջ գնահատում է մարդուն և ամեն ինչով ուզում է կատարյալ տեսնել նրան. խորհուրդ է տալիս, նույնիսկ պահանջում է անկեղծ լինել, ինչ որ հատուկ պետք է լինի մարդուն։ «Ինչ որ սրտումդ է,— գրում է Իսահակյանը,—թող նա էլ լեզվիդ վերա լինի և գրչիդ ծայրին»։

Անկեղծությունը բանաստեղծի իդեալներից մեկն է. նրա ամբողջ ստեղծագործությունը անկեղծությամբ է համակված։ Բանաստեղծը անսահման հավատ ունի կյանքի նկատմամբ և ձգտում է այդ հավատը ներշնչել նաև Աննիկին։ Ժամանակի անհրապույր իրականության հասցրած վշտերն ու տառապանքները հաղթահարելու համար նա Աննիկին առաջարկում է իր իդեալները.

«Զուր ես քո վշտերը ավելի մռայլ գույներով թանձրացնում, մի փոքր թեթև նայիր, երգի՛ր, հուսադրվի՛ր. և այդ ամենը կանցնի, կանցնի, այնպես, ինչպես մշուշը ցնդվում է երկրի վրայից, երբ արևը ծագում է, իսկ քո արևը լինի թող քո իդեալները—բարի լինել, ազնիվ, սիրող սրտի տեր, քնքուշ, մարդասեր»։

Նա մեղադրում է Աննիկին աննպատակ անցկացրած օրերի համար. կյանքը պետք է նպատակ ունենա, իմաստավորված լինի, խորհուրդ է տալիս երաժշտության դասեր առնել. «Մի բան էլ, փոխանակ գնալու այս մորքուրի կամ հորքուրի տունը և ժամանակ կորցնելու լավ կլինի, որ մուզիկ սորվես. դաշնամուրի վրա նվագես. տիկին Աստղիկը բավական գիտե. մուզիկան մարդու սիրտը շա՛տ է կրթում ու ազնվացնում և մաքրում և գեղեցիկ երազներով լցնում, որը և մեծ մխիթարանք է այս տգեղ կյանքում։ Խորհուրդ եմ տալիս դասեր վերցնես կամ Աստղիկից կամ մի լավ գիտցողից. թե չէ ինչ նպատակ ունի—քնել-ելնել, ուտել-խմել և միշտ այդպես... ձանձրալի է»։ Ինքն էլ աշխատում է նպաստել նրա ընդհանուր զարգացմանը, դեպի գործ ու իդեալներ մղել. խոստանում է նամակներում գրել փիլիսոփայության, գրականության և զանազան այլ հարցերի մասին, սովորեցնել բանաստեղծություն գրելու արվեստը (Աննիկն էլ բանաստեղծական փորձեր է կատարել)։

Ինչպես իր ստեղծագործություններում, այնպես էլ նամակներում Իսահակյանը հավերժական սիրո գաղափարն է առաջ քաշում, հավիտենական սիրո մեջ է տեսնում իր նպատակը։

«...Իմ նպատակը— հավիտենական սիրո մեջն է,— գրում է նա (ընդգծումն իրենն է),— որ ապրում է իմ բոլոր ատոմների մեջ, որից ինձ ոչ ոք չի կարող զրկել... Նա կապրի իմ գերեզմանից հետո էլ դեռ—իմ անմահ ատոմների հետ...»։

Այդ նույն գաղափարն է ընկած «Հավերժական սեր» լեգենդի հիմքում։

Ժամանակը իր վախճանին կհասնի։
Եվ արևը մի բուռ մոխիր կդառնա,
Բայց իմ սերը վախճան չունի, հուն չունի.
Նա հավերժ է, նա անշեջ է, նա անմահ։

Նամակների և ստեղծագործության միջև եղած այս սերտ կապը ցույց է տալիս, որ Իսահակյանի նամակները ոչ թե միայն անմիջական տրամադրությունների, զգացմունքների թելադրանքով են գրված, այլ նրանցում արտահայտված են աշխարհի, մարդու և սիրո վերաբերյալ բանաստեղծի արդեն ձևավորված հայացքներն ու սկզբունքները։

Բայց այդ իրականության մեջ Վարպետին վիճակված չէր հասնել իր երազների իրականացմանը, նորից արյունոտվում է բանաստեղծի սիրտը, նորից խորտակվում է նրա հավատը և ծանր ողբերգություն է ապրում նա։

Այդ տրամադրությունն է արտահայտված Վարպետի՝ «Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից» բանաստեղծության մեջ, որ գրել է 1905 թ., հավանաբար այդ օրերին։

Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից,
Լալ ու երազել առաջվա նման,
Բայց արյունոտվեց խեղճ սիրտս նորից,
Եվ որբ մնացի և թափառական։

Թեև Աննիկը նույնպիսի անկեղծությամբ սիրում էր Վարպետին, թեև հարազատ էր ու ըմբոստ, այնուամենայնիվ չի կարողանում դեմ դուրս գալ իր բուրժուական միջավայրին, նախապաշարմունքներին։ Աննիկին շրջապատող

միջավայրը (ծնողները, բեռիները ու փեսաները) երկրորդ անգամ արհամարհում է բանաստեղծին, ցնդում նրա նվիրական երազը՝ խոր վերք բաց անելով նրա առանց այդ էլ վիրավոր սրտում։ «...Ձերոնք լուսեղեն սիրտս տրորեցին իրենց ոտների տակ»,— խոր վշտով գրում է բանաստեղծը։ Արհամարհում է, որովհետև մաքուր ու նվիրական սիրո գաղափարը անհասկանալի էր այդ միջավայրի համար, խորթ, ամեն ինչ նրանց համար նյութական էր, ամեն ինչի մեջ վերջնական հաշիվն ու նպատակն էին փնտրում, մարդկային զգացմունքներն էլ «ինժեներական-տեխնիկական պլաններով չափում» (Ավ. Իս.)։ Եվ բանաստեղծը խորապես զգում է այդ դաժան իրականության մեջ եղած հակասությունները, համոզվում է, որ դա միայն իր անձնական ողբերգությունը չէ, այլ պայմանավորված է ժամանակի սոցիալական հարաբերություններով, նյութապաշտ, բիրտ ու անտարբեր աշխարհի իրականությամբ, որը ։նշում էր մարդու միտքն ու զգացմունքը, որտեղ բանաստեղծը ոչ մի վեհ ու լավ բան չէր տեսնում։ Նա վերջնականապես համոզվում է, որ եթե իր փոխարեն «մի բուրժուայի լակոտ կամ մի ինժեներ» նստած լիներ Աննիկի կողքին, ապա խնդիրն այլ ընթացք կստանար։ Եվ զայրացած ու վրդովված՝ իր դատման խոսքն է ուղղում այդ անարդար աշխարհի դեմ, այն աշխարհի, որի մասին դեռևս 1903 թ. բանաստեղծը գրում էր.

Ավա՜ղ լուսնի տակ և վեհ բան չը կա,
Ամեն ինչ կոպիտ, բիրտ, անասնական,
Աննյութ, անմարմին, անկիրք սեր չը կա,
Ա՜խ, մաքուր սերը երազ է միայն։

Արիստակես Տերտերյանին գրած նամակում նա, մոռացած իր նամակների նախկին քնքշությունը, բողոքում է, վիճում, պաշտպանում իր իրավունքները, արժանապատվությունը, իրեն բարձր դասում նրանց նեղմիտ, նյութապաշտ շրջանից։ «Կարող է պատահել,— գրում է նա,— որ սարերի արծիվը մեկ-մեկ ավելի ցածր թռչի գիշակեր, ագահ ագռավից, բայց չէ՞ որ ագռավը երբեք չի կարող սարերի արծվից բարձր կամ հավասար թռնի»[1]։

* * *

Վերջին նամակում (թվագրված 4/8—1905 թ.) Վարպետը թեև սպասում է պատասխանի, բայց արդեն ինչ-որ սառնություն է զգացվում։ Ամենայն հավանականությամբ դրանով էլ ընդհատվել է նրանց նամակագրությունը և մտերմական հարաբերությունները։

Պատմում են, սակայն, որ Աննիկը մինչև իր կյանքի վերջն էլ սրտի խորքում անթեղված պահել է բանաստեղծի նկատմամբ ունեցած ջահել օրերի իր

---

[1] Այս տողերը Վարպետը հետագայում օգտագործել է իր «Մեդրի և ղդման երգեր»-ում։

Բարձր լեռների արծիվը մեկ-մեկ
Ագահ ագռավից ցածր կը թռնի,
Սակայն գաշտերի ագռավը երբեք
Հզոր թռիչքին նրա չի հասնի։

նվիրական սերը։ Նա պահել է Վարպետի նամակներն ու ձեռագրերը, իրրև սուրբ մասունքներ, ու սրբազան երկյուղածությամբ մոտեցել դրանց։ Ասում են, կյանքի վերջին օրերին, երբ մենակ էր արդեն, ամեն իրիկուն, ուրիշներից պաղտնի, խոր լռության մեջ հանում էր Վարպետի նամակները, կարդում, երկա՛ր-երկար նայում դրանց, հուզվում ու արտասվում իր անցած ջահելության, կորցրած սիրո, խորտակված երազների համար։

Իսահակյանի նամակները, ինչպես ինքը կասեր, ակնվացնում, վեհացնում են մարդու հոգին, թևավորում նրան, լցնում ապրելու և սիրելու ջերմ ղգացմունքներով։

Ստորև տպագրում ենք այդ նամակներից մի քանիսը։

Շ. Գրիգորյան

* *
*

Չէի սպասում, որ պոստ-կարտերի համար առանձին շնորհակալական նամակ կգրես,— երևում է, որ քաղաքավարի ես, Աննա Բերոյան։ Բայց ի՞նչ մի մեծ բան են պոստ-կարտերը, որ գրում ես, թե էլ մի ուղարկիր, քեզ էլ չի մնա. ամենից առաջ ես ալբոմ չեմ պահում, այլ պոստ-կարտեր առնում եմ ընկերներիս ու բարեկամներիս գրելու համար, և եթե մեկը հավաքում է, ինչո՞ւ չուղարկել նրան, չուրախացնել. մարդ պետք է աշխատե ուրիշին պետք դա, ուրիշին ուրախություն պատճառե, ինչքան որ կարող է. իհարկե պոստ-կարտերը չնչին բան են, և դրա պատճառած ուրախությունը նույնպես չնչին. բայց խոսքս ճշմարտություն է։

Դու գրում ես, Աննիկ, թե երբեք մոտդ չամաչեցի, որ ռուսերեն չգիտեի. դա ի՞նչ ամաչելու բան է. դու հայ աղջիկ ես և պարտական ես մայրենի լեզուդ լավ գիտենալ, այն ինչ ինձ գրած նամակիդ մեջ շա՜տ տառասխալներ կային. այնպես որ չեմ ների քեզ. դու պիտի աշխատես լավ հայերեն գիտենալ. ազատ ժամերիդ վեր առ հայերեն գրքերից արտագրություններ արա. կամ շարադրություններ դրիր և տուր ինձ կամ Օհաննես քեռուն՝ ուղղե. ա՜յ, դրա համար ես կուզենայի, որ դու ամաչես։

Երևում է, որ դու ծույլ չես, բայց օրերդ շատ անօգուտ ես անցնում. նստում եք Կատյուշի հետ և շարունակ ծիծաղում եք ու ծիծաղում. այդպես չի կարելի.— մանավանդ, որ հայոց դրությունը այնքան լուրջ է, որ պահանջում է, որ մարդ առհասարակ մտածե, պարապի և մեր թշվառությունները ու ստրկությունը աչքի առաջ ունենալով՝ տխրի ու օգնության, ելքի մասին մտածե, ով ինչով կարող է։

Ես իհարկե չեմ ուզում քեզ խրատներ տալ, բայց կուզենայի ամեն հայ այդպես լիներ. մանավանդ ջահելները, որ նոր պիտի ապրին, որոնց վերա է ձերերի աչքը։

Հետո՝ դու գրում ես, որ նամակս մտերմական դուրս եկավ. մեղա՜ աստծու, հո՛ մեղք չը գործեցիր. ի՛նչ կար որ... ընդհակառակը մարդ պիտի անկեղծ ու միշտ անկեղծ լինի. ինչ որ զգում ես՝ ասա, ինչ որ ուզում ես՝ արա. մի ասիր՝ թե չի կարելի այս բանն ասել, այն չասել. ինչ որ սրտումդ է, թող նա էլ լինի լեզվիդ վերա ու դրչիդ ծայրին. հայերս, մանավանդ հայ-աղջիկները շա՜տ խորամանկ են. կեղծում են, ձևացնում են ու պաշտոնական հիմար լեզու բա-

---

1 Նկատի ունի բանաստեղծ Հովհաննես Կոստանյանին։

նեցնում. դա անազնիվ բան է. և մեր մեծերը մեզ փչացրել են իրենց քարոզներով՝ թե ծանր եղի՛ր, քեզ ծանր պահի՛ր. քիչ խոսի՛ր, թեթև մի լինի՛ր. շատ մի խնդա՛. լավ նստի՛ր և այլն։

Մի բան էլ—փոխանակ գնալու այս մորքուրի կամ հորքուրի տուներ՝ և ժամանակ կորցնելու՝ լավ կլինի, որ մուզիկ սորվես. դաշնամուրի վրա նվագես. տիկին Աստղիկը բավական գիտե. մուզիկան մարդու սիրտը շա՜տ է կրթում ու ազնվացնում և մաքրում և գեղեցիկ երազներով լցնում. որը և մեծ մխիթարանք է այս տգեղ կյանքում. խորհուրդ եմ տալիս դասեր վերցնես կամ Աստղիկից կամ մի լավ գիտցողից. թե չէ ի՞նչ նպատակ ունի — քնել-ելնել, ուտել-խմել և միշտ այդպես... ձանձրալի է...

Երում ես, որ ներողություն, որ ինձ ձանձրացնում ես նամակով. շա՜տ սիրալ ես. շա՜տ ուրախացա, որ նամակդ ստացա. ինչպես ամեն մարդու սիրտ, իմ սիրտն էլ ուրախանում է նամակներ ստանալուս. այնպես որ երբ բարեհաճես՝ կարող ես գրել։

Ես ապրում եմ Ավոյի հյուրանոցում և դեռ մի շաբաթ կմնամ այստեղ. հետո կգամ Գյումրի։ Է՛հ, հերիք է. քունս տանում է, ժամի համարյա 1-ն է. բարի գիշեր, Աննիկ։

Բարևներով Ավետիք

Ներողություն, որ քեզ հետ «դուք» ով չեմ խոսում, դու ինձ համար միշտ նույն փոքր Աննիկն ես։

8-ն հոկտեմբերի 1904
Թիֆլիզ

* *
*

Նամակիցդ երևում է, որ վշտացել ես, Աննիկ, իսկ ես երբեք չեմ ուզեցել քեզ դառնություն պատճառել. որովհետև ես չեմ կարող ընդունել, որ դու ծույլ ես, կամ դատարկամիտ, դատարկասիրտ, ընդհակառակը՝ ես հավատացած եմ, որ դու ոսկե սրտի տեր ես, և քո տարիքիդ ու կրթությանդ համաձայն՝ շա՜տ զարգացած, քան գիմնազիաներում քաշ եկող աղջիկները. նրանք մենակ դասեր են ուզում սովորել, այն ինչ քո հոգին ուզում է, ծարավում է լույսի, գիտության։

Այն նամակիս մի՛ ուշք դարձրու, բայց նորից խնդրում եմ թե հայերեն լավ սովորիր և միևնույն ժամանակ պարապիր ռուսերեն ընթերցանությամբ. Ես երբեք այն կարծիքի չեմ, թե դու հայրենասեր չես և չես մտածում մեր ազգային գրության վերա. և նույնիսկ չեմ էլ ուզում, որ այդ քնքուշ տարիքիդ ծանրաբեռնիս հոգեմաշ վշտերով.— դու շա՜տ խելոք ես նկատում, որ ուժ, ուրախություն պետք է ամբարել, հավաքել կյանքի վշտերին, հարվածներին դիմադրելու համար. այո՛, պետք է կենսուրախ լինել, պայծա՛ռ՝ գարնան պես թա՛րմ ու դվա՛րթ. իհարկե կգան ցո՛ւրտ ու դա՛ռն օրեր՝ երբ մարդու դեմքին ժպիտ չի գալ ու սիրտը կճմլվի... այդպիսի օրերի համար պետք է պինված լինել, որ հոգու առույգությամբ կռվել, չհաղթվել և միշտ՝ արևի պես փայլո՛ւն ու ջե՛րմ, առաջ գնալ կյանքի մեջ և մարդկանց, թշվառներին սիրտ տալ, ջերմություն տալ. բայց դու գրում ես շատ տխուր զգացմունքների մասին, որ քո դալար-կանանչ սիրտդ հիմա կրծում են ու մաշում. ես խորին ցավ

զգացի՝ այդ տողերդ կարդալով. մի՞թե քեզ պես մի մաքուր, բյուրե՛ղ հոգին, որ ոչ ոքին դեռ չի վիրավորել, և դեռ աշխարհի փշերը չի քաղել այդքան վիշտ ու թախիծ ունի, որ մահ է ուզում անգամ. ես անիծում եմ ինձ, որ քո վերքերին դիպա. ես իրավունք չունեի. բայց, Աննիկ ջան, ինչո՞ւ, ի՛նչ կա. քո կյանքը, գարունը, արև-օրերդ դեռ առջևդ են. ինչո՞ւ այդպես մռայլ ես նայում աշխարհի վերա. ես չեմ կասկածում, որ վիշտ ունիս, որ այդ տարիքումն էլ ցավ կա. ես ինքս այդ հասակում ինքնասպանության մասին էի մտածում, բայց հիմա,—հիմա որովհետև ես համոզվեցի, որ այն օրերը դեռ ավելի նշխուն էին ու սրբազան քան հիմա, բայց հիմա երբեք այնքան չեմ տանջվում. փորձվեցի, համոզվեցի, որ պիտի դիմանալ, տանել և երբե՛ք գլուխ չկորցնել. չէ՞ որ կան և լա՛վ օրեր, ընկերնե՛ր, գո՛րծ, իդեալներ... ինչո՞ւ փոքրոգի լինել, հուսահատվել, և դու զուր ես քո վշտերը ավելի մռայլ գույներով թանձրացնում, մի փոքր թեթև նայիր, երգի՛ր, հուսադրվի՛ր. և այդ ամենը կանցնի, կանցնի, այնպես ինչպես մշուշը ցնդվում է երկրի վրայից, երբ արևը ծագում է, իսկ քո արևը լինի թո՛ղ քո իդեալները—բարի լինել, ազնիվ, սիրող սրտի տեր. քնքուշ, մարդասեր։

Ես համոզված եմ, որ այսուհետև էլ այդպիսի բաներ չես մտածե, չէ՞, էլ չես մտածելու. իսկ երբ կհուսահատվիս՝ ինձ գրիր, ուր որ էլ լինեմ. ես քեզ մխիթարանք և օգնություն կհասցնեմ. ես շա՛տ տանջված ու տառապած հոգի եմ, և փորձված ու հաղթող դուրս եկած, և միշտ պատրաստ եմ քեզ պետքական լինել, ինչպես և բոլոր մարդկանց. դա է իմ միակ սերս ու իղձս, պետքական լինել մարդկանց, ավելի ու ավելի պետքական, նույնիսկ հացից, ջրից, օդից ու լույսից ավելի պետքական. բայց ինարկե ուժ չունիմ. բայց ինչքան էլ որ ունենամ — պատրաստ եմ անձնվիրաբար։

Ես կուզեի երկարորեն գրել ու խոսել, բայց աչքերս ցավում են այս երկու օրս՝ գիշերները ուշ էի գնում ու պարապում էի՝ գրգռվեցին. բայց դու գրի՛ր երկար և մի կարծի՛ր թե գահվես տանում ես. ես առանձնապես շատ եմ սիրում ջահել հոգիների հետ հաղորդակցություն ունենալ. նրանք իմ վերա միշտ թարմացուցիչ են ազդում. Շուշեցի մի օրիորդ՝ Զոզա Միրզոյան անունով, այս երկու տարի է ինձ նամակ է գրում. ես էլ իրեն. նա հիմա 14 տարեկան է. նրանից նամակ ստացած օրս՝ ես միշտ ուրախանում եմ. անմե՛ղ-անմե՛ղ գրում է՝ մանավանդ դեռ 12—13 տարեկան ժամանակ։

Ես դեռ մի 10 օր, գուցե ավելի մնամ. շա՛տ եմ ուզում մեր քաղաքը լինել և հատկապես գեղը՝ մի փոքր պարապել. բայց գործերս դեռ չեն վերջացել, որ գամ. այստեղից ձանձրացել եմ։

Քեզ համար մի շա՛տ լավ գիրք եմ գնել. բայց ի՛նչ գրքեր կուզես՝ գրիր, բերեմ հետս, դու խոստացել ես ինձ հետ անկեղծ լինել։

Սպասում եմ նամակիդ։

Բարևներով Ավետիք

15 հոկտեմբերի գիշեր
Թիֆլիզ

* * *

Այս քու երրորդ նամակիդ պատասխանը չէ, նա այս րոպեիս մոտս չէ, որի կետերին կարողանամ պատասխանել. հիմա կուզենայի քեզ մի քանի խոսք ասել. այդտեղ չկարողացա հետդ խոսել, որովհետև Ձեր տանը ես ինձ

անշված էի զգում և մայրիկդ շարունակ կասկածանքով էր վերաբերվում ինձ, մի բան, որ ինձ շա՜տ վրդովեց...

Թանկագին Աննի՛կ, ես չեմ ուզում ասել ա՛յն, ինչ որ գուցե դու չգիտես կամ շատ քիչ գիտես,— դա ա՛յն է, որ Ձերոնք ինձ չեն սիրում և այն նրա համար, որ ե՛ս աստվածային, տիեզերական սիրով սիրել եմ, պաշտել եմ Ձերոնցից մեկին, որի համար այնքան եմ տանջվել ու լացել, որ դեռ արցունքս չի չորացել սրտիս մեջ, և տանջանքից աչքերս չեն փայլել երիտասարդական կրակով. ես այնքան եմ տանջվել, որ ուրիշը իմ փոխարեն արդեն ինքնասպան կլիներ... ես չմեռա փիզիկապես, բայց կորցրի շա՜տ չքնաղ բաներ—աշխույժս, ժամանակս, բանաստեղծական տաղանդս... Եվ ես միայն հիմա եմ մի փոքր կազդուրված շնորհիվ այն վե՛հ, սրբազա՛ն գործի, որի մեջն եմ, որի համար աշխատում եմ ու ապրում—հայրենիքի սո՛ւրբ գործը... այո՛, Ձերոնք ինձ չեն սիրում և ամեն միջոց գործ կդնեն մեր մեջ աճող մտերմությունը թունավորելու. նրանք ինձ չեն հասկանում և չեն կարող հասկանալ. նրանք չգիտեն, որ Ես շա՜տ բա՛րձր, վե՛հ ու մաքո՛ւր տրամադրությունների տեր մարդ եմ, նրանք չեն ուզում տեսնել, որ ժողովուրդը ինձ սիրում է, որ ես հասարակ, գծուծ, ամբոխամիտ հոգի չեմ... և թո՛ղ չգիտենան. ես թևեր ունեմ, ես կսավառնեմ դեպի արևը և արև կդառնամ այս ստո՛ր ու անազնի՛վ աշխարհի համար...

Ա՜խ, ես ինչո՛ւ եմ գրում այս.— ես չեմ ուզում քեզ վշտացնել. դու մեղավոր չես, որ Ձերոնք իմ լուսեղեն սիրտս տրորեցին իրենց ոտների տակ... ես գրում եմ, որովհետև ես խորապես զգացի, որ դու լուրջ հոգի ունես, տանջվում ես, ըմբոստ ես, չես ենթարկվում շրջապատի ճահիճի օրենքներին, որ դու բանաստեղծական տրամադրություն ունիս, որ քո հոգին բանաստեղծ է, որ քու սրտում ապրում է ու բուրում ու շողշողում մի նվիրական պոեզիա... Բա՛ց, Աննի՛կ ջան, քու երկնային սիրտը իմ տանջված հոգու առաջ. ես սրբության պես կմոտենամ քու հոգու տաճարին, կերկրպագեմ և կյա՛նքս, կյա՛նքս չեմ խնայի քեզ—լինիս դո՛ւ պայծա՛ռ, արշալո՛ւյս, մաքո՛ւր, խո՛րն ու վսե՛մ՝ այդպե՛ս լինիս դու...

Այդտեղ ես համարյա չէի խոսում հետդ. բայց ես ըմբռնեցի, որ գործ ունեմ մի լուրջ հոգու հետ. ես քեզ երեխա էի կարծում, բայց հիմա զգում եմ, որ դու խորը և երազուն մարդ ես, որ դու այս աշխարհից չես, որ քու աչքերի մեջ երկնքի լույսից կա, որ դու ճառագայթ ես—ես ներողություն եմ խնդրում իմ Աննիկից, որ ես լրջորեն չեմ վարվել իրեն հետ։

Նամակս գրում եմ շատ կցկտուր՝ հոգնած եմ և գլուխս ցավում է. մյուս անգամ երկարորեն կգրեմ. և նամակներիս մեջ նյութ կառնեմ զանազան հարցեր՝ հոգեբանական, փիլիսոփայական, գրական, հասարակական. ես մտածում եմ թե ինչո՞վ կարող եմ քեզ օգտակար լինել, դու գրիր քո մտքի տուրակույսները. հարցեր տուր. բաց հոգուդ առագաստները. ցույց տուր երկինքդ. և ինչպես վայել է քեզ պես մի չփչացած հոգուն՝ եղիր միայն անկեղծ. անկեղծ ու միշտ անկեղծ՝ ի սեր քու մաքրության։ Դու ակամալից ինձ մի փոքր վիրավորեցիր, որ չէիր ուզում բերած գրքերը վերցնել. մի՞թե դու չզգաղիր, որ այդպես կվարվին միայն ոչ բարեկամի, հեռու մարդու հետ... ախր ինչո՞վ կարող եմ ես քեզ պետքական լինել. այնինչ ես մտածում եմ, որ դու ունենաս լավ գրքեր և միշտ հանճարեղ ու բանաստեղծական հոգիների հետ գործ

ունենաս, հաղորդվիս. ոչ, դու պետք է ընդունես իմ բերած գրքերը և այսուհետև, և դու ինձ՝ իբրև շատ մտերիմ ընկեր-քույր-հոգի, գրես թե ի՞նչ գրքեր կուզես, և միշտ գրքեր կղրկեմ ուրախությամբ՝ որ պետք եմ գալիս քեզ. դա ինձ մեծ բերկրանք է։

Ես պիտի խնդրեմ քեզնից մի բան—ես գուշակեցի, որ դու բանաստեղծություններ ես գրում. խնդրում եմ ղրկիր առ այժմ ինձ մի քանիսը՝ քու կարծիքով լավերը. եթե հարմար լինին՝ մի փոքր ուղղելուց հետո՝ տամ «Մուրճ»-ին տպելու, չմերժես. Աննիկ. հա՝, դու չտվեցիր հիշատակարանդ կարդալու, բայց հետո, երբ գերապանցորեն մտերմանանք. հա՞։

Երբ այդտեղ գամ՝ քեզ կսորվեցնեմ բանաստեղծության արվեստի օրենքների հետ. ի՞նչ բան է չափը, հանգը, տեսակները և այլն։

Անհամբեր սպասում եմ նամակիդ.

Բարևներ Աննիկին.
Քո Ավետիք*

2 Նոյեմբերի, 1904.
Թիֆլիզ

Նամակս գրում եմ Հով. Թումանյանի տանից. այդ պատճառով նամակդ մոտս չէ։

Հասցես. Ов. Туманян. Бебутовская 50
Тифлис

* * *

Ուշ գիշեր է. ես միայն այժմ ժամանակ ունիմ խոսելու քեզ հետ. երեկ և նախընթաց օրը ուզում էի գրել, բայց մենակ չէի և ազատ ժամ չկար. հիմա գրում եմ Օհաննեսի տանից (մենք Թումանյանին միշտ այդպես ենք կոչում). այսօր մեր խումբը՝ որի անունն է Վերնատուն. որոնք են՝ Ղ. Աղայան, Հ. Թումանյան, Լ. Շանթ, Դ. Դեմիրճյան և ես՝ մեր գրական սերտ խմբակը հավաքվել էր ճաշի... երեկոյան նրանք հեռացան. մնացի ես և սրտիս գեղեցիկ ուրախությամբ սկսում եմ խոսել քեզ հետ, թանկագին Աննիկ։

Արդյոք ի՞նչն է ստիպել քեզ՝ չարախնդաց Միֆեստոֆը (գրում եմ քու լեզվով), որ դու դիմում ես ինձ այսպիսի մի հարցով—«Ո՞վ ես դու. իմ պահապան հրեշտակը, թե կործանող սատանան»—«Ո՞վ եմ ես»... և այսպիսի երկբայական, սկեպտիկ, դեմոնական հարցեր. իմ սիրտը լցնում է քո տատանմունքը և՛ ուրախությամբ, և՛ թախիծով. ուրախանում եմ, որ դու խելոք ես, հասուն ես. և կուլ չես գնում, բայց տխրում եմ, որ հավատդ մեռել է արդեն դեպի մարդը և հոգուդ պայծառությունը ամպոտել. իսկ ես ինչպե՞ս կուզենայի, որ դու լինեիր ջինջ ու լազուր երկինք՝ իմ հոգու, իմ մռայլ ծովի վերա փռված փայլուն, պայծառ երկինք։ Դու հարցնում ես՝ վիշտը սրտիդ մեջ սնուցանելով՝ թե վճռիր իմ տատանմունքս... ես միայն այս կասեմ քեզ և այս միայն մի անգամ կասեմ և ամբողջ կյանքիս մեջ միայն մի անգամ կասեմ քեզ—«ես սիրում եմ քեզ, Աննիկ, Աննիկ ջան, իմ շա՞տ սիրելի Աննիկ»...

Եվ այս իմ հոգու խորքից քեզ խոստովանելուց հետո՝ այսուհետև քեզ ամեն ինչ պարզ պետք է լինի... ասա՝, ի՞նչ կարող է անել սիրող սիրտը. ինչի՞

* Այս նամակը տպագրվում է աննշան կրճատումով։

առաջ կանգ կառնի սիրող սիրտը. ես անկարելին կարելի կդարձնեմ քեզ համար. ես քառասուն գլխանի դևին կսպանեմ քեզ համար. ես անմահության խնձորը կբերեմ քեզ համար. ես արևը, աստղերը, ամբողջ աշխարհը կնվիրեմ քեզ. ես իմ կյանքս. իմ կյանքս կտամ քեզ. ուրիշ ի՞նչ ես ուզում. մի՞թե այսուհետ կարող ես դու տատանվել, կասկածել դեպի ինձ։

Դու դեն շպրտիր քու թանկագին գլխից այն վատ մտքերը՝ թե ես նմանություն եմ գտնում քեզ քու քրոջ հետ. աստված չանե, որ դու նրան նման լինիս. նա չար է, նա օձասիրտ է. նա անսիրտ է. իմ ապրած հոգին զգաց քու մեջ մի երկնային հոգու ներկայությունը. մի չքնաղ մաքրություն. ես կարոտ եմ այդ հրեշտակային գուրգուրանքին և անմեղության. ես լալ եմ ուզում քու մաքուր ձեռների վերա. ես որոնել եմ միշտ մի ոսկեղեն, մի լուսեղեն աստված, որ անցներ իմ հոգու երկնքով՝ և անցավ ու այն դու էիր. անցար ու ընկար հոգուս խորքում. արդյոք դու պիտի ինձ համար ճառագայթ դառնաս ոգևորության ու սիրո, թե վերք ու վիշտ. միևնույնն է. ես օրհնում եմ քեզ. քու հանդիպումը. և եթե դու ինձ փշրես, ինչպես փշրեց նա, եթե իմ երջանկության կիսափշուր բաժակը ամբողջովին ջարդես. ես չեմ տնիծի քեզ. և սիրելով՝ կմեռնեմ։ Այսուհետև ուզում եմ, որ դու ինձ հավատաս այնպես, ինչպես հավատացյալը հավատում է աստծուն. ես միշտ ազնիվ, միշտ աստվածային կմնամ դեպի քեզ և ոչինչ չեմ ուզում քեզնից. եղի՛ր աստծու ազատ թռչունի պես՝ շինի՛ր քո բույնը ուր ուզում ես, և ում հետ ուզում ես. ես սրտիս խորքից կնպաստեմ քու երջանկության շենքը շինելուն։

Եվ այս ամենից հետո դո՛ւ, իմ հպարտությունս, մի՞թե կարող ես կասկածել. ո՛չ և միշտ ո՛չ. դու հավատացի՛ր ինձ. և քու կյանքի նավն ու ղեկը հանձնիր ինձ. ես գերասքանչ ճիդերով կաշխատեմ, կղեկավարեմ քու փխրուն, բու նազելի նավը կյանքի կատաղի ծովի մեջ, ալիքների դեմ. կուրծքս պատնեշ կկանգնեցնեմ փոթորկի առաջ՝ և քեզ կհասցնեմ լույսի, դեղեցկության, վեհության ափերը...

Ես այլևս չեմ խոսի այս զգացմունքի մասին. և ես երբեք չէի էլ խոսի, եթե քու տատանմունքը չլիներ. քու կասկածը. քու վախը. ես շա՛տ լավ գիտեմ աշխարհը, մարդիկ. լիրբ օրենքներն ու ծովածավալ անմաքրությունը կյանքի. և գիտեմ թե ո՞րքան անպաշտպան ու խեղճ ու միամիտ են աղջիկները մարդագայլերի առաջ. և քու վախը հասկանալի է ինձ. բայց դու շատ բախտավոր ես, իմ սիրելի Աննիկ, որ ինձ հանդիպեցիր. ես քանի ողջ եմ—ոչ ոք չպիտի կարողանա և ոչ ոք իրավունք չպիտի ունենա քու սիրտը կոտրելու, քեզ վիրավորելու. իմ գերագույն հաճույքը պիտի լինի քու կյանքի ճամփեն դարձնել պայծառ, դեղեցի՛կ ու երջանկալի՛. արյունով կներկեմ իմ քայլերս ու ձեռներս՝ ով որ խոչընդոտ կանգնի քու երջանկության առաջ. ապրիր այսուհետև հենված իմ գրանիտե սրտի վերա. երգի՛ր երկնքի ու ջահելության երգերից. պարիր ամենաբուռն ոգևորությամբ, քաղիր ամենաշքեղ ծաղիկները, երազի՛ր ամենաչքնաղ երազները. սիրի՛ր կյանքը, մարդիկ, աշխարհը և ամենից շատ սիրիր ինձ...

Բարի գիշեր և կարոտով բարևներ իմ սիրելի, իմ թանկագին, իմ պայծառ Աննիկին.

միշտ քեզ անձնվեր քո և քո ԱՎԵՏԻՔ

9 Նոյեմբ. 1904.
Թիֆլիզ

* * *

Երեկվա օրը ես այնքան տանջվեցի, որ հոգիս քամվեց. խորապես զգում եմ, որ քեզ շա՜տ և շատ սիրում եմ. և այս սիրուց շատ եմ վախենում—վախենում եմ, որ վերջնականապես չջարդվի սիրտս և նորա հետ հույսերս ու մնացած երազներս. այնպես ջարդվի, որ դիակ դառնամ և չկարողանամ մի բան անել. և դրա պատճառը քու տարօրինակ վարմունքն է ինձ հետ—ինչո՞ւ ես լուռ, ի՞նչ ես ուզում ասել. այդ ի՞նչ ահավոր լռություն է քու հոգում, ես վախենում եմ. ինձ թվում է, որ դու մի բոպեի մեջ կարող ես փշրել սիրտս և գնալ քեզ արդար համարելով. անցյալ օրվա լռությունդ—ամենասոսկալի բանն է լռությունը. դա ծովի հատակ է, դա անդունդի խորություն է. միգուցե կուզես հեռանալ ինձնից—ես այդ խստությունը չեմ կարող տանել. բայց մնալ ինձ հոգեկից, մտերիմ մի՞թե կարող ես. դու ինձ կարոտից կմաշես. դու պահանջում ես՝ որ ես մեռցնեմ իմ մեջ սեր, կարոտ, երազանք... ա՞խ, ինչե՞ր ես ասում. երբ պիտի քեզ հետ երկա՞ր-երկար դարեր խոսեմ. տեսնեմ հոգուդ հորիզոնները, զգամ քեզ... ես այնպես լա՛լ եմ ուզում, և դու երեկ ինձ լացացրիր... սիրտս վիրավոր աղավնու պես թլպլտում է՝ դու վախեցրիր ինձ... իսկ ամբողջ օրը բոլորովին չերևացիր. ախր ինչո՞ւ այդպես ես վարվում, դու չգիտես, որ քեզ անսահման սիրում եմ, որ յուրաքանչյուր խոսքդ ազդում է հոգուս վրա, և ամեն մի ամենաչնչին սառնությունը ինձ հուսահատեցնում...

Աննիկ ջան, հավատա, որ ես կաշի չունեմ և ջղերիս բերանը բաց է. մի դիպչիր նույնիսկ ամենամեղմ շնչով. շա՜տ դառնապես եմ զգում և շատ զուլում տուժում եմ։

Դու կարող ես ինձ ոգևորել, հույս ներշնչել, եռանդ—և ես շատ պետքական մարդ կդառնամ, իսկ եթե ինձ թողնես... ես շա՜տ պիտի քաշքշվիմ ու պլուխս կորցնեմ և գուցե հավիտյան կորցնեմ...

Չգիտեմ ինչ եմ գրում. բայց սրտիցս արյուն է գնում և սիրտս մարում է. ինչո՞ւ ամենաուժեղ կերպով չհավատանք իրար. ինչո՞ւ հավատի անսահման, կապույտ, անամպ ու ջինջ երկինքը չլինի մեր մեջ...

Է՛հ, վերջացնեմ նամակս. զգում եմ, որ սիրտս չեմ կարող բանալ, արտահայտել. հնար չիներ դնեի այս նամակի մեջ և ղրկեի քեզ. և տեսնեիր, և լայիր, և հավատայիր, և սիրեիր... Զգում եմ, որ քեզնից չեմ կարող ղրկվել...

Վերք կա իմ մեջ, խո՛ր, լայնաբերա՛ն, լայնաբերա՛ն, և էլի չի գոցվում նա, և էլի արյունս ծորում է, թափվում է. դու չես տեսնում դա, չես զգում... բայց կարող ես, և չես ուզում նա բուժել. գուրգուրել ինձ...

Քո Ավետիք

19 հունվարի.

Աննիկ ջան, երեկ էլ քեզ չտեսա՝ ինչքան կուզեի տեսնել, երևում է, որ դու խույս ես տալիս ինձնից. չեմ կարող հավատալ այդ անգութ մտքի հետ. Աննիկ, ի սեր աստծու—լավ մտածիր...

Հիմա Երևան եմ գնում. մի 4—5 օր կուշանամ, բայց վերադարձիս աշխատիր ինձ տեսնել. աղաչում եմ։

Քո Ավետիք

20 հունվարի.

* * *

Սիրելի Աննիկ. գտնվում են նույն սենյակում և նույն գրասեղանի առաջ. Թումանյանի տանը, և ուզում եմ քեզ գրել, խոսել հետդ, բայց զգում եմ, որ այն նախկին հավատով լի, առողջ զգացմունքը չի տաքացնում սիրտս դեպի քեզ, ինչպես այն ժամանակ։

Աստված թող դատե այն չար մարդկանց, որոնք ընկան մեր սրտերի միջև և խավար ու ցուրտ տարածեցին մեր մեջ. բայց այլևս չեմ կարող համբերել ես. այսուհետև ով որ վստահանա մի դառն խոսք ասելու մեր մասին, ով որ իրավունք համարե մեզ իրարուց բաժանելու—ես կվարվիմ իմ ամեն չարությամբ ու կատաղությամբ, չպետք է թողնել մարդկանց, որոնք վատ են ու չար, ու նախանձոտ, ղեկավարելու մեր սիրտը, և Ձերոնք այդպիսի մարդիկ են. որքան էլ որ քեզ սիրեմ և քու խաթրը պահեմ, բայց չեմ կարող ներել Ձերոնց, մանավանդ Տերտերյանին. այդ ի՞նչ վարմունք էր, որ նա ցույց տվեց. ես չեմ կարող իմ գայրույթս ու զզվանքս մեռցնել դեպի նա, և ինչ գնով էլ որ լինի՝ ես պիտի նրան գրեմ—այնպե՛ս գրեմ, որ ինքը իրենից զզվի ու ամաչե. բայց ինչո՞ւ եմ գրում այս քեզ—չգիտեմ, եղի՛ր ներողամիտ։

Անցյալ անգամվա խոսակցության միջոցին դու մի քանի խոսքեր ասիր, որ ինձ համար անսպասելի էին. չէի կարող հավատալ, որ այդպիսի տգեղ մտքեր կան քու գլխում. բայց դա քու հոգուց չէ. այլ քու շրջանի մտքերն է։

Ա՜խ, երբ պիտի լինի, որ մենք միառժամանակ ազատ, բոլորովին ազատ լինենք, իրար հետ. և խոսենք. լավ հասկանանք իրար. իհարկե, ինձ հեշտ է հասկանալը. որովհետև ես ասում եմ զգացածս. բայց դու լուռ ու համր ես. և ծածկամիտ, մի բան, որ ինձ շատ է վիրավորում. ախր ես քեզ էն գլխից խնդրեցի, որ ինձ հետ միանգամայն անկեղծ լինես. բայց դու — մանավանդ դեպի ինձ դեռ ծածուկ ես ու գաղտնապահ և սակավախոս. դու ինձ սիրում ես—ես չեմ կասկածում դրա մեջ. ասենք, որ և հավատում ես. բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ սիրտդ չես բանում իմ սրտի առաջ. մի՞թե չը գիտես, որ քու սրտից բխածը գետին չի թափվի, այլ ուղղակի իմ սրտի մեջ. մեր սրտերը՝ երկու իրար հետ կապվող ծովերի պես պիտի լինին՝ իրար հետ միշտ խառնված ու հաղորդված. ի՞նչ է սերը և բարեկամությունը. դրան պատասխանում է Սոկրատես փիլիսոփան. «մի հոգի երկու մարմնի մեջ»։ Ուրեմն ես ու դու մի հոգի ու մի սիրտ պիտի լինենք. հասկացար։

Ես շուտով կդառնամ. մի կարևոր գործի համար եկա Թիֆլիզ. տուն գալուց համարյա անմիջապես հետո կգնամ մեր գեղը—մի փոքր պարապելու. այնպես որ աշխատիր ինձ տեսնել. ինձ գրած բոլոր նամակներդ հետդ կբերես. և մի քանի կտոր գիրք-բաներ կան՝ կտանես, կկարդաս։

Հուսով եմ, որ այդպես կվարվես. որովհետև մինչև Ջատիկ էլ չենք պատահելու. գրածդ նամակները կամաց-կամաց կկարդամ և կմխիթարվեմ. Ա՜խ, ի՞նչ կլինի հիշատակարանդ տաս. դա հո ինձ շա՜տ կուրախացնի և այնպես կզգամ, թե քեզ հետ եմ, մոտս ես, ինձնից բաժան չես. թե չէ առանց քեզ՝ կարոտից շա՜տ կտանջվեմ. հոգուդ մեռնիմ, Աննիկ ջան, հիշատակարանդ ու նամակներդ անպատճառ բերես։

29 փետրվ.* Թիֆլիզ

Բարևներով՝ քո Ավետիք

---

* Այս և սրա նախորդ նամակի թվականը չի նշված, բայց բովանդակությունից երևում է, որ գրված են 1905 թ.։

* * *

Ամենասիրելի Աննիկ ջան.

Օթե գիտենայի թե երկար մնալու եմ այստեղ՝ հասցե կտայի ու կգրեիր. այնպես լա՜վ կարոտցել եմ քեզ. մի երկու օրից հետո կվերադառնամ։ Իմ անգի՜ն, իմ պայծա՜ռ Աննիկ ջան, իմ ընկե՜ր, իմ մաքուր սե՜ր—ասա, ի՜նչ որ կուզես՝ ես կատարեմ քեզ համար. ամենադժվարին բաները, անկարելի բաները. մեռնել քու երազների համար. դու՝ ի՛մ շքեղ, ի՛մ զուլալ երազ... եղիր միշտ այդպես լա՜վ, այդպես մաքուր, այդպես կուսական. թող ոչ ոքի շունչը չդիպնի քեզ, ոչ ոքի ձեռքը չհասնի քեզ— և իմ, և իմ, դու երկինք եղիր իմ հոգու համար՝ ձգտեմ, թռնեմ քեզ և մեռնեմ քու կապույտ, քու լազուր, քու ջինջ հոգում։ Սիրիր ինձ, քու անձնվեր Ավետիքին։

15 մայիս. 05 թ.
Ախալցխա.